

БЕРЕСТЕНЬ

Юрій Володимирович,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології
та історії, Дніпровський державний
аграрно-економічний університет

beresten@i.ua

(м. Дніпро, Україна)

**ХРИСТИЯН ІВАНОВИЧ КЛАСЕН (1891–1973) – СТАНДАРТИЗАТОР
УКРАЇНСЬКОЇ (НІМЕЦЬКОЇ) ЧЕРВОНОЇ СТЕПОВОЇ ПОРОДИ
ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ**

В статті докладно висвітлена виробнича, науково-дослідницька, педагогічна діяльність відомого українського зоотехніка, спеціаліста з племінної справи та розведення української (німецької) червоної степової породи великої рогатої худоби, доктора сільськогосподарських наук, завідуючого кафедрою генетики та розведення тварин Дніпропетровського сільськогосподарського інституту Х.І. Класена (1891–1973). Метою статті є всебічне вивчення на підставі широкого кола маловідомих архівних документів особистого походження етапів, науково-педагогічної та адміністративної діяльності Х.І. Класена. При реконструкції біографії вченого нами були використані методи аналізу та синтезу, опису, узагальнення, історико-генетичний метод, метод історичної періодизації. В статі відзначені найбільш вагомі наукові досягнення вченого-зоотехніка в галузі розведення, утримання, племінної справи, бонітування та стандартизації української (німецької) червоної степової породи великої рогатої худоби.

Ключові слова: зоотехніка, племінна справа, розведення, німецька червона порода, українська червона степова порода великої рогатої худоби, селекція.

**CHRISTIAN KLASSEN (1891–1973) AS STANDARDIZER RED UKRAINIAN
(GERMAN) STEPPE CATTLE BREED**

In stable detail production, research and educational activities of the famous Ukrainian animal science, a specialist in breeding Ukrainian (German) Red Steppe

breed of cattle, doctor of agricultural Sciences, head of Department of genetics and animal breeding (livestock private) Dnepropetrovsk agricultural Institute Ch.I. Klasen (1891–1973). The purpose of this article is a comprehensive study on the basis of a wide range of little-known documents of a personal origin of the stages of scientific-pedagogical and administrative activities of Ch.I. Klasen. During the reconstruction of the biography of the scientist, we used the methods of analysis and synthesis, description, generalization, historical genetic method, historical periodization. The article noted the most significant scientific achievements of the scientist-animal science in the field of breeding, keeping, breeding, valuation and standardization of the Ukrainian (German) Red breed of cattle.

Key words: *animal science, livestock breeding, breeding, breed, German Red, Ukrainian Red Steppe breed cattle breeding.*

ХРИСТИАН ИВАНОВИЧ КЛАСЕН (1891–1973) – СТАНДАРТИЗАТОР УКРАИНСКОЙ (НЕМЕЦКОЙ) КРАСНОЙ СТЕПНОЙ ПОРОДЫ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА

В статье детально освещена производственная, научно-исследовательская, педагогическая деятельность известного украинского зоотехника, специалиста по племенному делу и разведению украинской (немецкой) красной степной породы крупного рогатого скота, доктора сельскохозяйственных наук, заведующего кафедрой генетики и разведения животных (частной зоотехники) Днепропетровского сельскохозяйственного института Х.И. Класена (1891–1973). Целью статьи является всестороннее изучение на основании широкого круга малоизвестных документов личного происхождения этапов научно-педагогической и административной деятельности Х.И. Класена. При реконструкции биографии ученого нами были использованы методы анализа и синтеза, описания, обобщения, историко-генетический метод, метод исторической периодизации. В статье отмечены наиболее существенные научные достижения ученого-зоотехника в области разведения, содержания, племенного дела, бонитировки и стандартизации украинской (немецкой) красной породы крупного рогатого скота.

Ключевые слова: *зоотехника, племенное дело, разведение, немецкая красная порода, украинская красная степная порода крупного рогатого скота, селекция.*

На сучасному етапі розвитку вітчизняний історіографічний процес характеризується динамічним розширенням дискурсивного поля науки щодо комплексного вивчення окремих аспектів історії аграрної освіти та науки Придніпровського регіону. Активне вивчення економіко-господарчої історії супроводжується поступовим поверненням із небуття маловідомих для

широкого наукового загалу постатей вчених-аграріїв, які зробили вагомий внесок в розвиток окремих напрямків сільськогосподарського виробництва та науки.

Одним з яскравих представників цієї плеяди українських вчених був Християн Іванович Класен – відомий дослідник селекційно-племінної справи, доцент кафедри зоотехніки Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, згодом доктор наук, професор, стандартизатор та бонітувальник червоної німецької (червона степова за сучасною номенклатурою) породи великої рогатої худоби, автор чисельних наукових праць, присвячених її розведенню, господарському утриманню, зоотехнічному обліку та стандартизації. Життєвий та науково-педагогічний шлях вченого не знайшов детального висвітлення на сторінках академічних праць вітчизняної історіографії, що стало наслідком упередженого ставлення офіційної радянської науки та влади до постаті дослідника, політична лояльність якого через перебування на окупованих територіях в період Другої світової війни та службу в господарських установах окупаційної німецької адміністрації, ставилася під сумнів.

У сучасній вітчизняній історіографії в наукових розвідках М.М. Зубця, І.С. Бородай, В.П. Бурката, Г.С. Шарапи відзначений вагомий внесок Х.І. Класена в розвиток племінної справи, розведення та утримання великої рогатої худоби на тлі загальної реконструкції діяльності Київської дослідної станції тваринництва «Терезіне», де вчений працював в 50–70-х рр. ХХ ст. [2; 1; 18]. Попри розлогий фактографічний виклад, окремі аспекти життєвого шляху та наукової діяльності Х.І. Класена знайшли лише побіжне та фрагментарне висвітлення через дисперсний характер джерельної бази, яка розпорошена по різних архівосховищах країни [18, с. 169–170; 5, с. 313].

Мета даної статті полягає у всебічному вивченні наукового доробку видатного вченого, комплексній реконструкції на підставі маловідомих історичних джерел головних етапів його життєвого шляху, адміністративної,

дослідницької та науково-педагогічної діяльності в різних науково-дослідницьких й академічних установах України.

Християн Іванович Класен народився в 27 жовтня 1891 р. в м. Сінді (Цинтенхоф) Терновського повіту Ліфляндської губернії (неподалік сучасного м. Пярну, Естонія) в родині робітника-ткача. Батько Іван Класен – був вихідцем зі збіднілих естонських селян, який через економічні труднощі та господарські негаразди, змушений був переселитися до робітничого містечка Сінді (Цинтенхофа), покинувши заняття землеробством [15, арк. 58]. Після переїзду до міста Іван Класен влаштувався робітником на місцеву суконну фабрику. Про даний період біографії відомого вченого відомо лише те, що родина вченого жила у злиднях, оскільки коштів, які заробляв батько на фабриці, ледве вистачало на найм житла та їжу.

Варто відзначити той факт, що Х.І. Класен за національністю був естонцем, що зазначено у його автобіографії та чисельних анкетах. Даний факт цілком спростовує поширену в сучасній вітчизняній та закордонній історіографії думку про менонітське походження відомого вченого [15, арк. 58]. Версія щодо етнічної приналежності дослідника до менонітської спільноти пов'язана з неправильною атрибуцією національності вченого за його прізвищем, яке є досить розповсюдженим серед представників менонітських конгрегацій в різних країнах Європи та Америки. На наш погляд, дана обставина й зумовила «заочне зарахування» науковою спільнотою менонітських істориків Х.І. Класена до когорти відомих учених менонітського походження, що, безумовно, не відповідає істині, оскільки суперечить виявленим у історичних джерелах біографічним даним дослідника.

Початкову освіту Християн Іванович здобув у фабрично-заводській школі рідного міста Сінді, яка знаходилась при мануфактурі, що було звичайною практикою для даної доби, коли кожне підприємство готувало за власні кошти кадри для забезпечення потреб власного виробництва [15, арк. 58]. Під час навчання в освітньому закладі яскраво проявилися найвиразніші риси майбутнього вченого: жага до знань, допитливість, жвавий розум,

цілеспрямована наполегливість, працелюбство, схильність до системного аналізу та аналітичного мислення. Надзвичайні інтелектуальні здібності талановитого юнака впали в око місцевому православному священику, який надав йому необхідні рекомендації для вступу до Ризької духовної семінарії, де здійснювалась підготовка священицьких кадрів для православної церкви прибалтійських губерній Російської імперії [15, арк. 51].

В умовах жорсткої станової сегрегації Російської імперії духовна освіта фактично була чи не єдиним можливим шляхом для найбільш соціальних верств країни щодо здобуття середньої освіти. Можемо лише зазначити, що Х.І. Класен скористався «вікном можливостей» та пільг, які надавала семінарія своїм випускникам щодо вступу до вищих навчальних закладів імперії, прагнучи отримати світську освіту та професію, яка гарантувала стабільний прибуток й новий соціальний статус в російському суспільстві даної доби.

Після закінчення Ризької духовної семінарії в 1911 р. Християн Іванович вирішує поступити до сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту – одного з провідних вищих навчальних закладів Російської імперії даної доби [15, арк. 51]. Впродовж 1911–1915 рр. Християн Іванович, як це впливає з історичних джерел, досить успішно навчається на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту, активно цікавиться актуальними питаннями практичної агрономії, агротехніки, агрохімії, докладно вивчає ботаніку, ентомологію, захоплюється проблемами селекційної справи, ґрунтознавства, фізіології рослин.

У 1915 р. в академічному житті студента сільськогосподарського відділення Київської політехніки відбулась драматична подія – він провалив державні іспити й не отримав бажаного диплома агронома. В особовій справі вченого міститься лише уривчаста згадка про дані події: «Я був змушений через обставини військового часу залишити Київський політехнікум» [15, арк. 42]. Очевидно, що майбутній вчений попав під прес антинімецької кампанії, яка була скерована проти німецьких та прибалтійських студентів, які навчалися в російських вишах.

Вчорашній студент зіштовхнувся з необхідністю пошуку місця роботи за фахом, не полишаючи ідею отримання диплома кваліфікованого спеціаліста сільського господарства. Як впливає з аналізу змісту автобіографії, з 20 квітня 1915 р. Х.І. Класен обійняв посаду дільничного агронома в с. Варварівка (нині Варварівка Миколаївської області) Одеського повіту Херсонської губернії [15, арк. 11, 42].

Набуті в Київській політехніці фахові знання стали в нагоді молодому агроному, який на посаді дільничного агронома впродовж 1915–1917 років успішно займається аналізом поточного стану сільськогосподарського виробництва в повіті, надає консультативну допомогу місцевим товаровиробникам сільськогосподарської продукції, бере активну участь в організації та проведенні чисельних агрономічних заходів повітового земства, здійснює нагляд за станом дослідних полів, докладно вивчає особливості місцевої агротехніки, наполегливо досліджує специфіку аграрного виробництва в господарствах різних категорій сільськогосподарського населення: українських селян, німців-колоністів, болгар, змістовно узагальнює практичний досвід організації високопродуктивного сільськогосподарського виробництва в чисельних маєтках та економіях повіту.

Військові події Першої світової війни наклали значний відбиток на характер сільськогосподарського виробництва в південно-українських регіонах імперії. В даний час особливо гостро постала проблема організації безперебійного забезпечення продовольством частин російської армії та флоту, які розквартирувалися в м. Одесі – центрі воєнного округу, де розташовувалися військові навчальні заклади, чисельні шпитали та лазарети. Масштабність даної проблеми вимагала від земських спеціалістів повіту нестандартного мислення та неординарних адміністративно-господарчих підходів, які повинні були враховувати наявний економічний потенціал тваринницької галузі Одеського регіону, продуктивні особливості місцевих порід великої рогатої худоби, специфіку кормової бази, наявну господарську інфраструктуру необхідну для організації безперебійного збуту

сільськогосподарської продукції споживачам. При цьому, на земські органи місцевого самоврядування покладалися завдання зі створення розгалуженої системи транспортної логістики з перевезення продуктів харчування від товаровиробників до міста, організація мережі дослідних лабораторій з санітарно-ветеринарного контролю й перевірки їх якості, здійснення поточного моніторингу за загальним станом тваринництва, надання консультативної та фінансової допомоги провідним молочним господарствам регіону, опрацюванням їх практичного досвіду в галузі розведення та селекції продуктивного племінного поголів'я.

У результаті тривалих дискусій на різних адміністративних рівнях, в яких брав активну участь майбутній вчений, було комплексно опрацьоване рішення про створення на теренах Одеського повіту Херсонської губернії спеціалізованих кооперативів, які повинні були займатися регулярним постачанням молочної продукції до м. Одеси. В силу своїх службових обов'язків Х.І. Класен безпосередньо опікувався організаційними питаннями формування мережі молочних кооперативів, веде жваве листування з місцевими волосними правліннями, провідними товаровиробниками – власниками високопродуктивної худоби, намагається розробити систему невідкладних адміністративних заходів щодо загального поліпшення ситуації в тваринницькій галузі повіту [15, арк. 42].

За безпосередньої участі дільничного агронома на теренах Одеського повіту впродовж 1915–1916 років були створені перші кооперативні товариства з переробки, збуту молока та молочних продуктів [15, арк. 42, 58]. Таким чином, ініціативний молодий земський діяч стояв у витоків кооперативного руху в південноукраїнських губерніях Російської імперії в даний період. Паралельно, молодий агроном як представник повітового земства, зосередився на вирішенні низки невідкладних проблем практичної зоотехніки: наданні консультативної допомоги місцевим селянським господарствам по утриманню та розведенню високопродуктивного племінного маточного поголів'я великої рогатої худоби, приділяючи значну увагу червоній німецькій породі, яка була

найбільш поширена в господарствах місцевих німців-колоністів та українських селян.

Чималі господарські та організаційні успіхи Християна Івановича на кооперативному поприщі не лишилися непоміченими поміж земських діячів Одеського повіту. В січні 1918 р. на загальному засіданні агрономічної організації Одеського повіту Херсонської губернії Х.І. Класен більшістю голосів був обраний на посаду повітового агронома, що свідчило про високий професійний авторитет молодого фахівця серед земців [15, арк. 42].

На новій посаді він продовжив перейматися адміністративними питанням організації сільськогосподарського виробництва, намагався впорядкувати виробничу та адміністративно-організаційну діяльність окремих спілок споживачів та кооперативів, долаючи чисельні економічні труднощі буремного лихоліття, які були пов'язані з частими змінами політичної влади в регіоні, що супроводжувалися масовими реквізиціями у населення продовольства, племінної худоби, насінневого фонду, сільськогосподарського реманенту, що тільки посилювало хаос у виробничій сфері.

У даний період молодий агроном у силу посадових обов'язків приділяв багато уваги питанням покращення продуктивних характеристик червоної німецької породи, займався проблемами формування племінного поголів'я на теренах повіту, переймався організацією ветеринарного та санітарно-гігієнічного догляду за тваринами, докладав чимало зусиль щодо заборони військових реквізицій племінного поголів'я, обмеження забою маточного стада.

На початку 1919 р. Х.І. Класен переходить на посаду Одеського повітового зоотехніка та повністю зосереджується на роботі з організації племінної справи [15, арк. 42]. Планомірна та системна зоотехнічна робота в даний час була можлива тільки за умови об'єднання всіх товаровиробників та власників племінного стада в межах однієї установи, що здійснювала загальний контроль за веденням системного та упорядкованого селекційного відбору високопродуктивних тварин, беручи до уваги їх екстер'єрні характеристики,

показники жирності молока, обсяг надоїв, допомагала в раціональних розрахунках різних раціонів годівлі тварин тощо.

З вересня 1919 р. по жовтень 1920 р. Християн Іванович обіймав посаду члена правління Одеської Спілки молочних кооперативів [15, арк. 42]. Згодом, після остаточного встановлення радянської влади в регіоні та реорганізації кооперативної системи, молодий адміністратор перейшов на роботу до Губсільгоспсекції Губспілки на посаду члена правління, здійснював керівництво молочною підсекцією [15, арк. 42].

Значний організаційний та адміністративний досвід вченого з організації молочного господарства викликав неабиякий інтерес з боку вітчизняної сільськогосподарської науки, яка відчувала гострий дефіцит кваліфікованих кадрів, обізнаних з практичною роботою. Х.І. Класен з 1 жовтня 1921 р. по 1 березня 1922 р. займався викладацькою роботою. В даний час він обіймав посаду асистента кафедри молочного господарства Одеського сільськогосподарського інституту, викладаючи невеликий практичний курс з молочарства та селекційної справи [15, арк. 71]. Паралельно з викладанням з листопада 1921 р. по травень 1922 р. майбутній вчений-зоотехнік обіймав посаду спеціаліста з сільського господарства при Одеській конторі «Всеукраїнської кооперативної спілки» [15, арк. 42]. У 1922 р. Х.І. Класен став членом профспілкового комітету даної організації [15, арк. 11].

Плідно займаючись адміністративними питаннями розбудови системи господарських кооперативів на теренах Одещини Християн Іванович досяг у цій царині вагомих результатів. У даний період він був обраний на посаду голови Одеської спілки молочних кооперативів, яку обіймав близько року, займаючись вирішенням поточних проблем кооперативного руху: забезпеченням господарств кооператорів високопродуктивною худобою, сільськогосподарським реманентом, насінням багаторічних трав, беручи участь в організації системи дорадництва.

Одночасно, Х.І. Класен в силу службових обов'язків продовжував перейматися проблемами практичної зоотехніки в регіоні, докладав зусиль

щодо створення високопродуктивного поголів'я німецької червоної породи, формування маточного стада, займався організацією ефективної селекційної роботи в чисельних кооперативних господарствах.

У 1922 р. в фаховому часопису «Степне господарство» № 10 Х.І. Класеном була опублікована стаття під назвою «Племінна книга як метод поліпшення худоби», де автором були викладені загальні нормативні положення щодо ведення племінних книг, зазначено їх роль в організації ефективної селекційної діяльності з розведення високопродуктивної великої рогатої худоби [15, арк. 19; 8]. Вміщені в матеріалах статті практичні напрацювання вченого предметно окреслили загальні перспективи та напрямки ведення племінної роботи в Причорноморському регіоні, визначили низку адміністративних та селекційних заходів щодо її успішної реалізації.

Поява даної розвідки стала результатом отриманого вченим доручення від партійних органів та представників Одеського земельного управління, завдання щодо розробки питання, пов'язаного з організацією племінної книги червоної німецької породи. Х.І. Класен у даний період працює над розробкою нормативних стандартів породи, здійснює облік високопродуктивних тварин, які зараховувалися на підставі відповідних бонітувальних параметрів до різних класів: еліта-рекорд, еліта та інших, робить спроби зафіксувати продуктивні лінії походження тварин, звертає увагу на необхідність правильного та системного ведення зоотехнічного обліку.

У рамках реалізації даного проекту Х.І. Класеном були розроблені нормативні документи, що регламентували порядок ведення записів до племінної книги, визначали бонітувальні критерії та характеристики високопродуктивних тварин червоної німецької рогатої худоби, окреслювали невідкладні заходи з проведення селекційної роботи шляхом схрещування різних типів високопродуктивних тварин. Водночас із метою формування елітного племінного стада в Причорноморському регіоні Х.І. Класен проводить низку практичних зоотехнічних досліджень, пов'язаних з бонітуванням поголів'я червоної німецької породи, що відповідало розробленим ним

зоотехнічним стандартам та параметрам продуктивності [15, арк. 19]. У даний період майбутній вчений багато подорожував теренами Причорноморського регіону, відвідуючи селянські та колоністські господарства, де утримувалася високопродуктивна худоба червоної німецької породи, проводив експертну оцінку тварин, узагальнював практичний досвід розведення, детально розробляв базові критерії племінних ознак елітної худоби. Отриманий в результаті чисельних оглядів та відвідувань місцевих селянських господарств статистичний матеріал обстежень, дослідник прагнув систематизувати, визначаючи особливості екстер'єрних ознак, показники молочної продуктивності, жирності молока червоної німецької породи.

Складності практичної реалізації племінної роботи в регіоні, відсутність необхідної матеріально-технічної бази для успішної реалізації проекту змусили Х.І. Класена перейти на посаду завідуючого виробничо-плановим відділом Одеської контори «Добробуту». Згодом, з лютого 1926 р. він обіймав посаду спеціаліста зі сортового насінництва Одеського представництва Всеукраїнського товариства насінництва «Агрохімія», де-факто змінюючи свою спеціалізацію зоотехніка на агронома. В структурі даної установи він очолював одне з сільськогосподарських підприємств [15, арк. 11]. Проте довго затриматися на цій посаді досліднику не вдалося. Брак висококласних спеціалістів з практичної зоотехніки в Причорноморському регіоні, гостра потреба тваринницької галузі в створенні високопродуктивного племінного стада червоної німецької породи великої рогатої худоби, намагання партійних органів радянської влади забезпечити населення м. Одеси та регіону високоякісною молочною продукцією – дані чинники зумовили повернення Християна Івановича до дослідницької діяльності в галузі племінної роботи.

У січні 1927 р., як це впливає з матеріалів автобіографії, Х.І. Класен переходить на нове місце роботи – на посаду інспектора Одеської губернії Державної племінної книги червоної німецької худоби [15, арк. 19]. В даний період він в складі великого авторського колективу зосередився над написанням першого тому Держплемкниги. В даній колективній праці

Х.І. Класеном був вміщений розділ, в якому автором була викладена детально розроблена програма та принципи організації племінної книги червоної німецької худоби [15, арк. 19; 4]. У роботі дослідник виклав детальний опис еталонного типу будови тіла корів й бугаїв червоної німецької великої рогатої худоби, зазначив показники тривалості лактації племінних корів, виклав відомості про інтенсивність росту бугаїв й дані про їх масу тіла. В Держплемкнизі Х.І. Класеном на підставі широкого кола статистичного матеріалу був змістовно проаналізований й акумульований значний емпіричний досвід організації племінної справи в галузі розведення червоної німецької породи, предметно узагальнена селекційна робота, визначені основні параметри та характеристики, які відрізняли німецьку червону породу від інших порід, змістовно накреслені шляхи подальшого вдосконалення продуктивних ознак та характеристик племінних тварин, зазначені поточні труднощі та проблеми щодо їх розведення й утримання [5].

У Держплемкнизі дослідник, докладно описує якості та характеристики породи, змістовно викладає господарські обставини її становлення, детально висвітлює історичні аспекти племінної селекції, високо оцінюючи роль менонітів-колоністів в даному процесі. Вихід у світ першого та другого томів Державної племінної книги стали своєрідним підсумком багаторічної практичної діяльності дослідника в галузі практичної зоотехніки та селекції німецької червоної великої рогатої худоби [5; 6].

У 1928 р. Х.І. Класен вирішив здобути давно омріяну вищу сільськогосподарську освіту. Він поступив екстерном на агрономічний факультет Одеського сільськогосподарського інституту, який успішно закінчив в 1930 р., здобувши кваліфікацію «агронома-організатора» [15, арк. 18, 62]. Одержання базової вищої сільськогосподарської освіти дозволило вченому продовжити свою науково-дослідну роботу в тваринництві. Під час навчання в інституті Х.І. Класеном була написана та опублікована невелика науково-популярна розвідка, присвячена організаційним проблемам роботи над племінною книгою німецької червоної породи великої рогатої худоби. В статті

автор детально проаналізував різноманітні напрямки практичної діяльності Державної племінної книги німецької червоної худоби, відзначивши її позитивний вплив на організацію селекційної роботи в селянських господарствах Причорноморського регіону, підсумувавши напрацювання та практичний досвід різних господарств регіону в даній сфері [15, арк. 19].

Попри ґрунтовний доробок науково-дослідна та практична діяльність Х.І. Класена в даний період стала об'єктом нищівної критики з боку партійного керівництва, яке було незадоволено низькими темпами розвитку молочного господарства та селекційної роботи в регіоні. У 1931 р. за активної участі Х.І. Класена був виданий другий том «Державної племінної книги червоної німецької худоби», де автором були вміщені розділи присвячені екстер'єрним характеристикам корів породи, викладені на підставі аналізу обстеження господарств Причорноморського регіону найбільш перспективні лінії бугаїв [15, арк. 19; 6].

Варто відзначити, що видання другого тому племінної книги не врятувало дослідника від переслідувань партійними органами, що підозріло ставилися до спеціалістів царської доби, беручи до уваги роботу вченого-практика в земських органах місцевого самоврядування за часів Російської імперії та громадянської війни. В квітні 1931 р. Х.І. Класен підпав під чергову хвилю чистки державного апарату, організовану партійними керманічами Одеського району за вказівкою республіканського керівництва. За її результатами Християн Іванович отримав сувору догану з занесенням до трудової книжки [15, арк. 20 зв.]. Залишатися в Одесі вченому все дедалі стало небезпечним з огляду на можливість втрати роботи через посилення політичного тиску з боку влади на «буржуазних» спеціалістів, які обіймали різні посади в державному апараті.

З підпорядкуванням Держплемінної книги науково-дослідницьким установам УСРР Х.І. Класен перейшов на роботу до Південного науково-дослідного інституту молочного господарства в м. Харкові, де працював на посадах старшого наукового співробітника, вченого-спеціаліста та керівника

племінної секції [15, арк. 65]. Вчені інституту займалися вивченням специфіки розведення та утримання різних порід великої рогатої худоби, досліджували технологічні особливості переробки молока, проводили чисельні експерименти з визначення його біологічних характеристик, якості та харчової цінності.

Нова робота надала науковцю можливість зосередитись на теоретичних аспектах розведення різноманітних порід великої рогатої худоби, використовуючи набутий попередній практичний досвід. Наполегливо працюючи в інституті, Х.І. Класен в 1931 р. взяв участь в організації та проведенні низки оглядів господарств тваринницької галузі, де утримували та розводили високопродуктивних племінних тварин великої рогатої худоби. Зокрема, в зазначений період він безпосередньо здійснив огляд та провів бонітування племінних стад, що належали виробничим підприємствам «Союзцукру» на теренах УСРР та РСФРР [15, арк. 19].

У новій академічній науково-дослідній установі Х.І. Класен обійняв посаду вченого-спеціаліста, на якій пропрацював до лютого 1932 р., продовжуючи свої дослідження в галузі практичної зоотехніки та селекційної роботи, вивчаючи досвід передових господарств УСРР з утримання та розведення племінних стад великої рогатої худоби. Згодом, на підставі нових даних вченим була підготовлена до друку ціла низка теоретичних праць, в яких ним був узагальнений практичний досвід передових господарств України з розведення й селекції великої рогатої худоби [15, арк. 11]. Зокрема, в 1932 р. в четвертому номері журналу «Соціалістичне тваринництво України» Х.І. Класеном була опублікована стаття, присвячена актуальним питанням поліпшення племінної роботи поліської худоби [15, арк. 19]. Переорієнтація дослідника на тематику, пов'язану з вивченням поліської великої рогатої худобою була продиктована здебільшого практичними завданнями діяльності науково-дослідницької установи.

Керівництво Південного науково-дослідницького інституту наказом № 48 від 9 травня 1932 р. призначило Х.І. Класена тимчасово виконуючим обов'язки керівника сектору розведення [15, арк. 8]. Проте надовго затриматися на цій

посаді Християну Івановичу не вдалося. Недолюблюючи адміністративну роботу організатора наукових досліджень, що несла потенційну загрозу репресій та політичних переслідувань, Х.І. Класен 19 травня 1932 р. написав заяву про звільнення з посади за власним бажанням, залишаючись працювати в науково-дослідній установі [15, арк. 8]. В серпні 1932 р. наукові здобутки Християна Івановича Класена в галузі селекції були відзначені керівництвом закладу. Зокрема, за проведення бонітування стад та успішне керівництво племінною роботою він був нагороджений Почесною грамотою [15, арк. 8]. В 1933–1934 рр. Х.І. Класен працював над матеріалами для племінної книги симентальської породи, збираючи статистичні матеріали та узагальнюючи практичний досвід з її розведення, який був викладений в праці «Породи великої рогатої худоби на Україні» [9]. На підставі наказу за № 418 від 28 лютого 1934 р. по Південному науково-дослідному інституті молочного господарства вчений був знову призначений на посаду тимчасово виконуючого обов'язки завідуючого сектором розведення [15, арк. 8].

У 1934 р. радянськими органами влади була прийнята Постанова про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) до міста Києва. Дане рішення партії вплинуло й на подальшу долю науковця. У зв'язку з переїздом державних органів влади з м. Харкова до м. Києва, в центральних партійних установах республіки в Києві виник значний дефіцит кваліфікованих кадрів з різних галузей сільськогосподарського виробництва, включаючи й тваринництво. Намагаючись ефективно вирішити дану проблему, партійне керівництво ініціювало масовий примусовий переїзд спеціалістів-аграріїв до нової столиці республіки. Зокрема, наказом від 5 вересня 1934 р. на підставі розпорядження Наркомату землеробства СРСР Х.І. Класен був звільнений з посади завідуючого сектору розведення у зв'язку з відрядженням на роботу до Наркомату землеробства УРСР до м. Києва. У свою чергу, у відповідності до наказу Наркомзему за № 451 вчений був призначений на посаду старшого інспектора державної племінної книги Управління тваринництва Наркомзему УРСР [15, арк. 8]. У даний період, спостерігаючи за

початком чергової масової кампанії політичних репресій, спрямованих проти представників старої інтелігенції, Х.І. Класен прийняв рішення про перехід на викладацьку роботу, сподіваючись, що цей крок врятує його від політичних переслідувань. У матеріалах особової справи вченого міститься досить цікавий документ – лист Х.І. Класена на ім'я директора Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, який датований 25 жовтня 1934 р. [15, арк. 26]. У листі вчений звертається до адміністрації вузу з проханням про можливість викладання академічних курсів з розведення, селекції та племінної справи [15, арк. 26 зв.]. Очевидно, що з самого початку своєї кар'єри на державній службі вчений прагнув у будь-який спосіб уникнути роботи в системі Наркомзему, оскільки остання несла в собі потенційну загрозу потрапляння під репресивний каток силових органів.

Загальна ситуація в установі ускладнювалася тією обставиною, що органами НКВС в структурі Наркомзему була викрита шкідницька контрреволюційна організація, члени якої проходили за матеріалами справи «Конденсатор», інспірованої радянською каральною машиною. В результаті проведеного слідчими НКВС розслідування в Наркомземі було заарештовано 309 осіб, з яких 10 осіб були за вироками радянських судів розстріляні, а 276 осіб засуджені на різні терміни ув'язнення та відправленні на виселення [17]. З наявних у нашому розпорядженні матеріалах не міститься інформації відносно того чи попав під слідство органів НКВС Х.І. Класен, проте ці драматичні події певною мірою позначились на його подальшій долі.

Як впливає з аналізу біографії дослідника, з січня 1935 р. він за сумісництвом викладав курс «Велика рогата худоба» в Київській вищій комуністичній школі імені С. Косіора. Під час роботи в даному навчальному закладі він прагнув передати свій практичний досвід та набуті знання студентській молоді, навчаючи її прикладним азам майбутньої професії спеціаліста з зоотехнічної справи [15, арк. 70]. Очевидно, що вчений готував підґрунтя для зміни місця роботи. Через посилення політичних переслідувань інтелігенції з боку чинної влади лишатися в Києві – місті студентської юності –

для Х.І. Класена ставало все далі небезпечніше. Дослідник розпочав активно перейматися пошуком нового місця роботи.

У даний період увагу вченого привернув новостворений Дніпропетровський сільськогосподарських інститут, який конче потребував кваліфікованих спеціалістів з практичної зоотехніки. Вже 27 грудня 1934 р. Х.І. Класен звернувся з черговим листом до директора вузу, в якому висловив згоду на роботу в інституті, зазначивши поточні труднощі, пов'язані зі зміною місця роботи. Як впливає зі змісту листа, перша спроба перейти до вишу закінчилась для Х.І. Класена провалом через категоричну відмову наркому Льва Лазаровича Паперного надати науковцю дозвіл на перехід на викладацьку роботу до Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. «Залишити роботу в Наркомземі самовільно я вважаю для себе не можливим, – писав він директору, – не дивлячись на те, що на цю роботу я переведений заступником Наркомзему [СРСР] товаришем Цілько, попри власне бажання, оскільки вважаю своїм обов'язком сумлінно виконувати ту роботу, на яку мене посилають» [15, арк. 27]. Для розв'язання патової ситуації, Християн Іванович запропонував директору ДСГІ реалізувати низку практичних адміністративних кроків: прийняти постанову вченої ради інституту про обрання його по кафедрі розведення, надати клопотання від обласного партійного керівництва про переведення на роботу на кафедру, звернутися директору вузу з особистим клопотанням до наркому Л.Л. Паперного [15, арк. 27]. Накреслені вченим практичні заходи, як з'ясувалося згодом, виявилися вкрай результативними та успішними.

Аналізуючи обставини переходу науковця до Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, слід відзначити той факт, що виш підпорядковувався безпосередньо Наркомзему СРСР, що давало змогу дирекції інституту заручитися підтримкою всесоюзного керівництва галуззю, незважаючи на супротив чиновників Наркомезму УРСР. Цей факт, на нашу думку, відіграв вирішальну роль у подальшій долі вченого, оскільки дирекції інституту вдалося довести правомірність своїх вимог щодо забезпечення

навчального процесу висококваліфікованим спеціалістом-практиком. Попри всі складності та перипетії, пов'язані з переходом на нове місце роботи, Х.І. Класену в черговий раз вдалося вирватися переможцем з цупких лабет радянської бюрократичної системи.

На підставі наказу по Дніпропетровському сільськогосподарському інституту за № 111/816 від 20 серпня 1935 р. він був призначений на посаду виконуючого обов'язки завідуючого кафедрою генетики та розведення зоотехнічного факультету. У відповідності до наказу науковцю була призначена заробітна платня в розмірі 700 карбованців та визначений розмір навчального навантаження [15, арк. 4]. Одночасно вченому, який не мав власного житла в Дніпропетровську, адміністрацією інституту була надана для проживання кімната в приміщенні навчального корпусу інституту [15, арк. 4]. В житті науковця розпочався новий етап.

Отримавши нове місце роботи, Християн Іванович з головою поринув у викладацьку діяльність, читаючи академічні курси з зоотехніки, проводячи практичні заняття зі студентською молоддю, надаючи консультації передовим господарствам Дніпропетровської та Запорізької областей. У листопаді 1935 р. науково-педагогічна діяльність дослідника на кафедрі зоотехніки була відзначена подякою адміністрації сільськогосподарського інституту [15, арк. 47]. У даному році побачила світ невелика праця «Інструкція технікам-тваринникам», розроблена вченим [10].

Уже в жовтні 1935 р. вчена рада Дніпропетровського сільськогосподарського інституту звернулася до Наркомзему УРСР з клопотанням про затвердження Х.І. Класена в званні професора по кафедрі зоотехніки з зобов'язанням надання дисертації на науковий ступінь доктора наук до 1 серпня 1937 р. [15, арк. 3]. Проте ВАК відхилив дане клопотання вченої ради інституту, мотивуючи своє рішення відсутністю у дослідника наукових робіт, які б відповідали вимогам дисертації на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук [15, арк. 21]. Попри тактичну

невдачу вчений-практик не полишав ідеї отримання академічного наукового ступеня.

Своїм рішенням від 17 квітня 1937 р. за № 17/22 ВАК Всерадянського комітету по справам вищої школи при РНК СРСР затвердив Х.І. Класена у науковому ступені кандидата сільськогосподарських наук без захисту дисертації та у вченому званні доцента [15, арк. 15, 52]. Впродовж 1937–1941 рр. учений продовжив вивчати кращі групи червоної німецької худоби, що утримувались в передових радгоспах та колгоспах Дніпропетровської та Запорізької областей [15, арк. 60]. У даний період за свідченням адміністрації ДСПІ зарекомендував себе як талановитий педагог та знавець німецької червоної породи великої рогатої худоби [15, арк. 55]. Під час роботи в Дніпропетровському сільськогосподарському інституті вченим була написана докторська дисертація на тему: «Генеалогічні лінії червоної степової худоби», яку він не встиг захистити через початок Великої вітчизняної війни [15, арк. 44].

16 серпня 1941 р. Х.І. Класен був звільнений з посади завідуючого кафедрою тваринництва у зв'язку з евакуацією Дніпропетровського сільськогосподарського інституту [15, арк. 83]. Через незадовільний стан здоров'я дружини він змушений був залишитися в окупації. З вересня по грудень 1941 р. обіймав посаду завідуючого кафедрою розведення сільськогосподарських тварин сільськогосподарського факультету Дніпропетровського українського університету. З січня 1942 р. по серпень 1943 р. працював на посаді зоотехніка в управлінні інкубаторськими станціями в м. Дніпропетровськ та області [15, арк. 72, 68].

Після звільнення Дніпропетровська від фашистських окупантів в листопаді 1944 р. поновився на роботі в Дніпропетровському сільськогосподарському інституті на посаді в.о. завідуючого кафедрою зоотехніки [15, арк. 72]. У період відбудови навчального закладу впродовж 1944 р. тимчасово виконував обов'язки декана агрономічного факультету, з жовтня по листопад 1944 р. – заступника директора по навчальній частині інституту [15, арк. 65 зв.]. У даний

час вчений брав активну участь у відновленні наукової бібліотеки та низки лабораторій, обладнання яких він зберігав у власній оселі впродовж всього періоду окупації.

У 1948 р. в зв'язку з новою хвилею переслідування інтелігенції, яка перебувала в окупації та підпадала під підозру в нелояльності до радянської влади, Х.І. Класен був звільнений з посади завідуючого кафедри. Підстава для звільнення була цілком прозаїчна – вчений не пройшов конкурс на посаду завідуючого. У черговий раз науковець змушений був шукати нове місце роботи.

Варто зазначити, що в нашому розпорядженні бракує достатніх архівних джерел та матеріалів, що дають змогу деталізовано реконструювати післявоєнний період життя вченого. Відомо лише, що Християн Іванович в 1949–1950 рр. працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту Зоології НАН УРСР [7, с. 313], потім – в Херсонському сільськогосподарському інституті, згодом перевівся на роботу до Київської дослідної станції тваринництва «Терезине», співпрацював з Українською сільськогосподарською академією, провідними господарствами тваринницької галузі [11; 13; 14; 16]. В 50-х – на початку 70-х років дослідник плідно працював над редагування державних племінних книг червоної степової породи [3; 13; 14; 16].

У період 1948–1964 рр. вченим було видано одноосібно та у співавторстві низку ґрунтовних наукових праць, де висвітлювалися різноманітні аспекти лінійного розведення червоної степової худоби, аналізувалися продуктивні характеристики породи, визначався її генеалогічний склад, вивчався практичний досвід організації перевірки та оцінки якості потомства бугаїв-плідників станцій штучного осіменіння, окреслювалися перспективні напрямки підвищення продуктивності червоної степової породи [13; 14]. У 1964 р. Х.І. Класеном була захищена на зоотехнічному факультеті Української сільськогосподарської академії дисертація на здобуття вченого звання доктора сільськогосподарських наук на тему: «Шляхи формування, розвитку та подальшого вдосконалення червоної степової породи великої рогатої худоби»,

яка була написана в 1963 р. [11]. Дисертація складалася з 485 сторінок машинописного тексту, де автором були вміщені розділи присвячені походженню породи, еволюції її господарсько-біологічних якостей, наведені результати схрещування з іншими породами, зазначені шляхи її подальшого вдосконалення [11, с. 1–35]. Після захисту дисертації вчений продовжував працювати на Київській дослідній станції тваринництва «Терезине». У 1966 р. ним була опублікована комплексна праця, присвячена проблемам розведення та утримання червоної степної породи [12].

Помер відомий вчений 27 січня 1973 р. Похований на цвинтарі в с. Терезине Білоцерківського району Київської області [18, с. 170]. На разі потребує докладного вивчення й змістовного осмислення на підставі залучення широкого комплексу архівних джерел життя та науково-дослідна діяльність відомого стандартизатора та фахівця з племінної справи червоної степової породи великої рогатої худоби в період німецької окупації м. Дніпропетровськ 1941–1943 рр.

Х.І. Класен (1891–1973) зробив вагомий внесок у розвиток племінної справи, стандартизації, розведення та утримання української (німецької) червоної степової породи великої рогатої худоби, визначивши на підставі чисельних оглядів та бонітувань її продуктивні ознаки, доклавши значних зусиль в формуванні племінних стад породи. Науковий доробок вченого в галузі селекції української червоної степової породи не втратив своєї актуальності й сьогодні, окресливши її перспективні напрями розвитку на багато десятиліть вперед.

Список використаних джерел та літератури

1. Буркат В. П., Бородай І. С. Нариси з історії інституту : монографія. Київ : Аграрна наука, 2008. 556 с.
2. Зубець М. М., Бородай І. С. Київська дослідна станція тваринництва «Терезине» : історія, здобутки, вчені / НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2011. 208 с.
3. Государственная племенная книга крупного рогатого скота красной степной породы / под общ. ред. В. Г. Устинова ; М-во сел. хоз-ва СССР, Гос.

инспекц. по плем. делу, Краснодарск. краев. упр. сел. хоз-ва. Краснодар, 1955. Т. 9 / сост. Х. И. Класен. 468 с.

4. Государственная племенная книга крупного рогатого скота красной степной породы / под ред. Х. И. Классена. Киев : Урожай. 1961. Т. 18. 422 с.

5. Державна книга червоної німецької худоби племінна. Одеса, 1928. Т. 1. 256 с.

6. Державна племінна книга червоної німецької худоби. Одеса. 1931. Т. 2. 273 с.

7. Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / уряд. Л. М. Яременко, С. В. Старовойтов, О. М. Березовский, В. А. Кучмаренко ; редкол. : О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін. ; НАН України, НБУВ, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2008. Ч. 2 : Додатки. 716 с.

8. Класен Х. И. Племенная книга, как метод улучшения скота. *Сельское хозяйство*. 1922. № 10. С. 6–10.

9. Класен Х. І., Соловйов А. А. Породи великої рогатої худоби на Україні : наук. вид. / Півд. НДІ великої рогатої худоби, Київ. дослід. м'ясо-молочна зонал. ст. Харків : Держсільгоспвидав, 1934. 175 с.

10. Класен Х. І. Технічна інструкція для техника-тваринника молочно-товарної ферми : наук. вид. Харків : Держсільгоспвидав, 1935. 53 с.

11. Класен Х. И. Пути формирования, развития и дальнейшего совершенствования красной степной породы крупного рогатого скота : автореф. дисс. ... д-ра с.-х. наук / Украинская Академия Трудового Красного знамени сельскохозяйственная Академия. Киев, 1964. 36 с.

12. Класен Х. И. Красный степной скот. Москва : Колос, 1966. 246 с.

13. Класен Х. И., Портнова М. С. Характеристика животных записанных в XII том Государственной племенной книги красного скота. *Государственная племенная книга красного степного скота*. Киев, 1959. Т. 12. С. 5–42.

14. Класен Х. И., Лотош М. М. Племенное стадо свеклосовхоза «Коминтерн» – завод красной степной породы. *Государственная племенная книга красного степного скота*. Киев, 1959. Т. 12. С. 43–53.

15. Особова справа Класена (Классена) Християна Івановича (1935–1948). *Архів Дніпровського державного аграрно-економічного університету*. 79 арк.

16. Племінна робота з породами великої рогатої худоби. 2-ге вид. перероб. і доп. / авт. кол. : М. А. Кравченко, Х. І. Класен, А. В. Ланіна та ін. ; за ред. М. А. Кравченко. Київ : Урожай, 1970. 329 с.

17. Справа «Конденсатор». *Електронний архів українського визвольного руху*. URL : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/15724/>. (дата звернення : 10.07.2019).

18. Шарапа Г. С. Класен Х. І. *Історія Інституту розведення і генетики тварин у подіях, фактах, біографіях учених* / М. І. Башенко, Ю. М. Бойко, І. С. Бородай та ін. ; НААН, ІРГТ ; наук. ред. К. В. Копилова. Бориспіль : Люксар, 2012. С. 169–170.

References

1. Burkat, V. P. and Borodai, I. S. (2008). *Narysy z istorii instytutu: monohrafiia* [Essays are from history of institute]. Kyiv : Ahrarna nauka, 556. [in Ukrainian].
2. Zubets, M. M. and Borodai, I. S. ; Verhunov, V. A. ed. (2011). *Kyivska doslidna stantsiia tvarynnytstva «Terezyne» : istoriia, zdobutky, vcheni* [Kyiv experimental station of stock-raising of «Teresine» : history, achievements, scientists]. Vinnytsia. 208. [in Ukrainian].
3. Klasen, Kh. I. compl. ; Ustinov, V. G. ed. (1955). *Gosudarstvennaia plemennaia kniga krupnogo rogatogo skota krasnoi stepnoi porody* [The state pedigree cattle book of the Red Steppe breed]. Krasnodar. 9. 468. [in Russian].
4. Klassen, Kh. I. ed. (1961). *Gosudarstvennaia plemennaia kniga krupnogo rogatogo skota krasnoi stepnoi porody* [The state pedigree book of cattle of the Red Steppe breed]. Kiev : Urozhai, 18. 422. [in Russian].
5. (1928). *Derzhavna pleminna knyha chervonoj nimetskoj khudoby* [The state book of the Red German cattleis tribal]. Odesa. 1. 256. [in Ukrainian].
6. (1931). *Derzhavna pleminna knyha chervonoj nimetskoj khudoby* [The state book of the Red German cattleis tribal]. Odesa. 2. 273. [in Ukrainian].
7. Yaremenko, L. M., Starovoitov, S. V., Berezovskyi, O. M. and Kuchmarenko, V. A. compls. ; Onyshchenko, O. S. ed.(2008). *Istoriia Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy. 1946–1950*. [History of National Academy of sciences of Ukraine. 1946–1950]. Kyiv. 2. 716. [in Ukrainian].
8. Klasen, Kh. I. (1922). *Plemennaia kniga, kak metod uluchsheniia skota*. [Pedigree book as a method for improving livestock]. *Selskoe khoziaistvo* [Agriculture]. 10. 6–10. [in Russian].
9. Klasen, Kh. I. and Soloviov, A. A. (1934). *Porody velykoi rohatoi khudoby na Ukraini : naukove vydannia* [Breeds of cattle in Ukraine : scientific edition]. Kharkiv : Derzhsilhospvydav, 175. [in Ukrainian].
10. Klasen, Kh. I. (1935). *Tekhnichna instruktsiia dlia tekhnika-tvarynnyka molochno-tovarnoi fermi: naukove vydannia* [Technical instruction for dairy farm livestock technician]. Kharkiv : Derzhsilhospvydav, 53. [in Ukrainian].
11. Klasen, Kh. I. (1964). *Puti formirovaniia, razvitiia i dalneishego sovershenstvovaniia krasnoi stepnoi porody krupnogo rogatogo skota : avtoref. diss. ... d-ra s.-h. nauk / Ukrainskaja Ordena Trudovogo Krasnogo znameni sel'skohozjajstvennaja Akademiia* [Ways of formation, development and further improvement of the Red Steppe breed of cattle : abstract of the dissertation ... doctors of agricultural sciences / Ukrainian Order of the Red Banner of Labor Agricultural Academy]. Kiev. 36. [in Russian].
12. Klasen, Kh. I. (1966). *Krasnyi stepnoi skot* [Red Steppe cattle]. Moskow : Kolos, 246. [in Russian].
13. Klasen, Kh. I. and Portnova, M. S. (1959). *Kharakteristika zhyvotnykh zapisannykh v XII tom Gosudarstvennoi plemennoi knigi krasnogo skota*. [Characteristics of animals recorded in the XII volume of the State Stud Book of Red Cattle]. *Gosudarstvennaia plemennaia kniga krasnogo stepnogo skota* [The State Stud Book of Red Cattle]. Kiev. 12. 5–42. [in Russian].
14. Klasen, Kh. I. and Lotosh, M. M. (1959). *Plemennoe stado sveklosovkhoza «Komintern» – zavod krasnoi stepnoi porody* [The breeding herd of beet farm

«Коминтерн» – a plant of Red Steppe breed]. *Gosudarstvennaia plemennaia kniga krasnogo stepnogo skota* [The State Stud Book of Red Cattle]. Kiev, 12. 43–53. [in Russian].

15. (1935–1948). *Osobova sprava Klasena (Klassena) Khrystyiana Ivanovycha* [Personal case Klasen (Klassen) Chrystyian Ivanovych]. *Arkhiv Dniprovskoho derzhavnoho ahrarno-ekonomichnoho universytetu* [Archive of the Dnipro State Agrarian and Economic University]. 79 ark. [in Russian].

16. Kravchenko, M. A., Klasen, Kh. I. and Lanina, A. V. ; Kravchenko, M. A. (1970). *Pleminna robota z porodamy velykoi rohatoi khudoby 2-he vyd., pereroblene i dop.* [Breeding work with cattle breeds. 2nd edition, revised and supplemented]. Kyiv : Urozhai, 329. [in Ukrainian].

17. *Sprava «Kondensator»* [Right «Capacitor»]. *Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvynoho ruhu* [Electronic archive of the Ukrainian liberation movement]. <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/15724/> (last accessed : 10.07.2019). [in Ukrainian].

18. Sharapa, H. S. (2012). *Klasen Kh. I.* [Klasen Kh. I]. *Istoriia Instytutu rozvedennia i henetyky tvaryn u podiakh, faktakh, biohrafiiakh uchenykh* [History of Institute of breeding and genetics of animals is inevents, facts, biographies of scientists] / M. I., Bashchenko, Yu. M., Boiko and I. S., Borodai etc. ; K. V., Kopylova ed. Boryspil : Liuksar, 169–170. [in Ukrainian].

Рецензент:

**Бородай І.С., д.і.н., проф.
Кланчук С.М., д.і.н., проф.**

Надійшла до редакції 29.08.2019 р.